

BÓDI ZOLTÁN

A MAGYAR HIVATALI NYELV ÉS A NYELVI IDENTITÁS KAPCSOLATA

KIVONAT: A tanulmányban a nyelvi identitás fogalmának meghatározása után elemzem annak összetevőit, valamint a beszélő nyelvi szocializációjában, kommunikációs kompetenciájában betöltött szerepét. A fogalom körbejárása után meghatározom a hivatali nyelvváltozatot, annak rétegeit, funkcióját. Hivatkozom a Nyelvtervezési Kutatóközpontnak a Nemzeti Adó- és Vámhivatallal 2019 szeptembere óta fennálló *Közérthetően a hivatalban* című tréning-programjának tapasztalataira.

A nyelvi identitás és a hivatali nyelv bemutatása után egy esettanulmány keretében elemzem egy tipikus hivatalos dokumentum, egy végzés szerkezetét, kommunikációs, logikai, nyelvhasználati és terminológiai felépítését. Az elemzés eredménye, valamint a tréningtapasztalatok alapján következtetéseket vonok le arról, hogy a magyar hivatali nyelv mennyiben járul hozzá a magyar nyelvről alkotott általános, identitásmeghatározó képhez.

KULCSSZAVAK: hivatali nyelv, jogi és közigazgatási nyelvváltozat, közérthetőség, identitás, nemzeti identitás, nyelvi identitás

ZOLTÁN BÓDI

THE RELATIONSHIP BETWEEN THE HUNGARIAN OFFICIAL LANGUAGE AND LINGUISTIC IDENTITY

ABSTRACT: In this study, after defining the concept of linguistic identity, I analyse its components, its role in the linguistic socialisation and the communicative competence of the speaker. After a survey of the concept, I define the legal language variety, its layers and its function. I will refer to the experience of the training programme of the Research Centre for Language Planning of the Institute of Hungarian Research with the National Tax and Customs Administration, entitled “Clear Writing in the Administration”, which has been running since September 2019.

After presenting the concepts of linguistic identity and legal language, I will analyse the structure, communication, logic, language use and terminology of a typical official document, an order, in the context of a case study. Based on the results of the analysis and the training experiences, I will draw conclusions on the contribution of the Hungarian legal language to the general identity-defining image of the Hungarian language.

KEYWORDS: legal language, juridical and public administration language variant, clear writing, plain language, identity, national identity, linguistic identity

Célmeghatározás és szerkezet

A nyelvi identitásunk az anyanyelvünkkel, esetleg más, idegen nyelvekkel való azonosulás. Az anyanyelvünkről alkotott kép, a hozzá való viszonyulásunk, a nyelvi attitűdünk többféle forrásból táplálkozik, az anyanyelvünket alkotó nyelvváltozatok, regiszterek ismerete alapján alakítjuk ki. Ebben a tanulmányban azt vizsgálom meg, hogy miként járul hozzá a nyelvi identitásunkhoz, az anyanyelvünkről alkotott képünkhöz a hivatali nyelv. Egy kutatási út elején járunk, amelyet folytatva mind szinkron, mind diakron értelemben jelentősen bővebb információkhoz juthatunk.

Először az identitás fogalmát és abban az anyanyelv szerepét vizsgáljuk meg, majd a hivatali nyelv és hozzá szorosan kapcsolódó közérthetőség fogalmát járjuk körül. Majd illusztrációként elvégezzük egy általánosan ismert hivatali nyelvi szövegtípus – a hatósági végzés – közérthetőségi elemzését, közben javaslatot teszünk a szöveg közérthetőbbé és egyúttal befogadhatóbbá tételére. Végül levonjuk a következtetést, hogy a jelenlegi elemzés tapasztalatai alapján a hivatali nyelv használata miképpen alakítja a nyelvi attitűdünket, az anyanyelvünkről kialakított képünket.

Az identitás értelmezése

Korábbi tanulmányaimban az identitás kérdését főként a virtuális tér, a digitalizáció aspektusából közelítettem meg. Kijelentettem, hogy a digitális identitás is része az identitásunknak, és az infokommunikációs környezet nyelvhasználata is hat a nyelvi identitásunkra (Bódi 2021; Bódi 2020). Ezúttal ezt az összefüggést a jogi-közigazgatási szféra, a hivatali ügyféli szerep és a hivatali nyelv felől vizsgálom meg.

Az identitás teremt kapcsolatot az egyén személyisége és a közösség között, az identitás teszi lehetővé, hogy értelmezze az egyén a közösségben elfoglalt helyét, meghatározza önazonosságát. Az identitás, vagyis az önazonosság leegyszerűsítve a „Ki vagyok én?” kérdésre adott válasz. Ez a válasz és ezzel együtt

maga az identitás fogalma is összetett, rétegzett, hiszen sokféle közösségnek vagyunk része. Pataki (1987, 12.), majd Koller (2006, 45–46.) az identitást az egyén és a társadalom közötti közvetítőkategóriaként határozzák meg, ezzel az identitást a társadalmi azonosságtudat kontextusába helyezik. Az egyén az identitás-elemei segítségével alakítja ki a viselkedését, attitűdjeit, élet- és kommunikációs stratégiáit is. Ezek a mintázatok folyamatosan alakulnak, változnak, hiszen az egyén az élete során más és más közösségekkel, csoportokkal érintkezik, egyre változatosabb társadalmi kommunikációs szerepekkel azonosul. Ezek egyike a társadalom alapvető működését lehetővé tevő jogi, közigazgatási és hivatali eljárásokban betöltött ügyféli szerep. Ez a szociális énünk vagy más szóval társadalmi identitásunk része. Smith szerint a nemzeti identitásnak a területi kötődés, a történelmi hagyományok, a kultúra, a gazdaság közössége mellett az egyénre kiterjesztett jogok és kötelezettségek rendszere is része (Smith 1991, 14.), és ez a jelenlegi tanulmány szempontjából kulcskérdés.

Az identitás összetettségének és rétegzettségének a leírására Koller az *identitásháló modellt* alakítja ki. Eszerint az egyén identitásrétegei dinamikus, hálózatszerű együtttest alkotnak, és az egyén a hétköznapi gyakorlatában, a betöltött funkcióinak megfelelően szabadon dönti el, hogy az identitáshálójának melyik pontját aktivizálja, vagyis hogy éppen melyik identitásréteggel azonosul az adott kommunikációs szituációban (Koller 2006, 47–48.). Suzan Greenfield agykutató szerint az identitásnak ugyan állandó alapja van, ám a mindenkori viselkedésünk – így a nyelvi viselkedésünk is – változik, alakul, alkalmazkodunk a körülményekhez, az elvárásokhoz, a helyzetekhez. A külső környezet, az információs társadalom, a kulturális és politikai környezet változásai a XXI. században felgyorsultak, és ezzel együtt a környezetünkhöz való alkalmazkodásunk miatt az identitásunk is erősen ki van téve a változásoknak (Greenfield 2009, 117–119.).

Egyetértve Koller identitásháló modelljével és Greenfield állításával véleményem szerint is több rétege van az identitásunknak, és ezek a rétegek folyamatosan változhatnak. Ideális esetben a személyiségünk alapvonásai, az anyanyelvünk és az ahhoz kapcsolódó kulturális háttér meghatározó szerepe nem változik (Bódi 2021, 75.), ám ennek ellenére is kialakulhat olyan helyzet, hogy identitásunknak ezek a szilárdnak mondható összetevői is alakulnak, változnak.

Ez történik például az asszimiláció következtében kialakuló nyelvcsere esetén.

Kiss Jenő (2017, 806.) szerint az identitás a szocializáció folyamatában alakul ki, mentális folyamat, amely a nyelv közvetítésével zajlik. A jogi-közigazgatási ügyfélidentitásunk és a vele való azonosulásunk, a felé irányuló attitűdünk alapvető, meghatározó tényezője és közvetítője a hivatali nyelv. Ezzel a regiszterrel való azonosulási képességünk, a róla kialakított kép, a felé irányuló nyelvi attitűdünk alapvetően határozza meg a jogi-közigazgatási szféráról, az ügyfélstátuszról kialakult képünket. Ha ennek a területnek a szabályozása és nyelvhasználata az egyén számára átlátható, logikus, közérthető, akkor könnyen tud vele azonosulni. Ha ezek a tényezők viszont hiányoznak, akkor az ügyfélidentitásunk sérül, a jogi-közigazgatási szféráról sztereotipikus, torz kép alakul ki, elhatárolódó attitűd épül ki felé.

Mindezekkel logikusan összekapcsolódik Tajfel társadalmi identitásról kialakított elmélete. Tajfel modellje (1981, 254.) a társadalmi identitás kialakulását háromlépcsős folyamattal írja le. Ez a CIC modell: *categorisation* (kategorizáció) – *identity* (identifikáció) – *comparison* (összehasonlítás). A folyamat elindul a társadalmi kategóriák kialakulásával, majd az egyén az identifikáció lépéseként elindul az azonosulás folyamata felé, végül az összehasonlítás keretében (sikeres azonosulás esetén) pozitív vagy (sikertelen azonosulás következtében) negatív képet alakít ki az adott kategóriáról (Koller 2006, 49. – idézi Tajfel 1981). Az azonosulás pedig értelemszerűen a kommunikáción múlik. Ha egy társadalmi kategória (például a hivatali ügyfél) megismerése, a kategória által előírt szerep betöltése olyan nyelvváltozat ismeretéhez és használatához van kötve, amelyet az egyén nehezen ért meg, ellentétes a logika, a nyelvi ökonómia előírásaival, túl van zsúfolva szakkifejezésekkel, jelentős háttértudást igényel (a hivatali nyelv ilyen), akkor az egyénnek választási lehetősége van. Ha az identitásába be akarja építeni ezt a szerepet, és ezzel pozitívan kíván azonosulni, akkor meg kell tanulnia a szerep betöltéséhez szükséges nyelvváltozatot és annak a kommunikációs, szabályozási háttérét. A másik lehetőség a szerep elutasítása, a szereppel való azonosulás kizárása és a szerephez kapcsolódó elutasító, elhatároló (esetenként sztereotip) értékítélet kialakítása.

Koller szerint a túlszabályozott, formális, nagy szervezetek kikapcsolják az egyént a működési folyamatukból, az egyénnek nincs beleszólása a szerepbe,

így nem is tud azonosulni vele (Koller 2006, 50–51.). A társadalmi identitásunkon belül a jogi-közigazgatási ügyfél szerepünket túlszabályozott, formális, technokrata szervezetek nehezen érthető előírásai határozzák meg, ezért ezzel a szereppel az egyén nem vagy legalábbis nehezen tud azonosulni.

Az eddigiekből nyilvánvaló, hogy az identitásrétegek meghatározó tényezője a kommunikáció, a nyelv, a nyelvváltozatok. Ezeknek pedig természetes része a mostani tanulmány középpontjában álló hivatali nyelv is. A továbbiakban ezt határozom meg főként a közérthetőség viszonyában.

Hivatali nyelv

A hivatali nyelven a jogi-közigazgatási nyelvváltozatot értem. A modern állam az élet minden területét a joggal akarja irányítani, ezért ez a hivatali nyelv minden témakörbe behatol, használata elkerülhetetlen (Dobos 2018, 61.). Az anyanyelvünkről alkotott képünkhöz a hivatali nyelv is hozzájárul. Nem mindegy tehát, hogy az anyanyelvünknek ez a változata mennyire közérthető, vagy éppenséggel mennyire nem az, továbbá a hozzá való viszonyulásunk is központi jelentőségű.

Kurtán Zsuzsa (2018, 107.) szerint a hivatali nyelv – mint minden szaknyelv – rétegzett. A hivatali nyelvre ezt úgy értelmezem, hogy van egy szaktudományos rétege, amelyen a tudományos kommunikáció, a szakmai dokumentáció zajlik. Erre a rétegre a szigorú, pontos terminológiahasználat, a szaknyelvi követelményeknek, szabályoknak, kodifikációnak megfelelő nyelvi forma és szerkezet jellemző. A hivatali nyelven ilyenek például a jogszabályok, a jogtudományi tanulmányok. A hivatali nyelv kisebb szabályozottságú, szakmai köznyelvi rétegén zajlik a belső szakmai eszmecsere, a szakmai párbeszéd, a fogalmak, jelenségek értelmezése. Ez tehát a belső szakmai kommunikáció rétege. Voltaképpen szakzsargon. A hivatali nyelven ilyenek a szóbeli vagy írásbeli szakmai egyeztetések, a belső kommunikáció, az intézkedések és döntések magyarázata, értelmezése. Kell lennie egy olyan rétegnek is, amelyik az előzőekkel ellentétben az ügyfeleknek, a laikusoknak szól, tehát a külső kommunikációra alkalmas réteg. Ennek a rétegnek kell a legközelebb állnia a köznyelvhez (standardhoz), csak a legszük-

ségesebb mértékben szabad alkalmaznia a terminológiát, és a szükséges magyarázatok fontos részei ennek a rétegnek. Ugyanakkor pontosnak, egyértelműnek kell lennie, a közérthetőség szabályait kell követnie. Ez a réteg közvetítő szerepet játszik a szaktudományos réteg és a köznyelv között. A hivatalok ügyfeleknek szóló leveleinek, döntéseinek, okiratainak elvileg ennek a nyelvi rétegnek a szabályait kellene követniük. Értelmezésem szerint míg a hivatali nyelv szaktudományos és szakmai köznyelvi rétegei alá-fölé rendeltségi viszonyban vannak egymással, addig a közvetítő szerepet betöltő, külső kommunikációra használatos réteg nem áll hierarchiában a belső kommunikációs rétegekkel. A hivatali nyelv rétegzettségének értelmezéséhez érdemes figyelembe venni Kurtán magyarázatát, miszerint a szaknyelvek inkább regiszterek, mint külön nyelvek, nyelvváltozatok, és a regisztereknek részei a stílusváltozatok, rétegek is (Kurtán 2018, 107.).

A Magyarorsággkutató Intézet és a Nemzeti Adó- és Vámhivatal között 2019 óta zajló együttműködés keretében¹ jelentős tapasztalatra tettünk szert a hivatali nyelv használatával, a róla alkotott képpel, a kommunikációs akadályokkal és előnyökkel kapcsolatban. A hivatali nyelvet aktívan használó adó- és vámhatósági tisztviselők általános véleménye, hogy az általuk használt hivatali nyelv gyakran feleslegesen hosszadalmas szerkezeteket, mondatokat alkalmaz, túl van zsúfolva a laikusoknak nehezen érthető jogi szakkifejezésekkel, jogszabályi hivatkozásokkal, szerkezete nem mindig követi az aktuális ügyszöveghez kapcsolódó logikát, az írásbeli hivatali kommunikációt meghatározó iratminták a jogászok és a törvényességi felügyelet által kidolgozott tartalmi és formai elemek alapján épülnek fel, és ezek nem veszik figyelembe azt a tényt, hogy a hivatalos okiratok címzettje az (általában laikus) ügyfél. Általános vélemény, hogy a hivatali nyelvi szövegek leginkább a törvényességi felügyelet, a jogorvoslat, valamint a bíróság nyelvi, tartalmi, formai elvárásainak kívánnak megfelelni, és nem a mindenkori címzettnek. A laikus ügyfélnek a hivatali okiratok értelmezéséhez

1 Intézetünk, a Magyarorsággkutató Intézet Nyelvtervezési Kutatóközpontja 2019 szeptemberre óta tart közérthetőségi tréningeket a NAV munkatársai részére a NAV *Közérthetően a hivatalban* című képzési programja keretében. A képzésen a mostani tanulmány írásáig körülbelül háromezer NAV-alkalmazott vett részt.

gyakran jogi képviselőt, de legalábbis a hivatal ügyfélszolgálatát kell igénybe vennie. A tréningtapasztalatok alapján levonhatjuk a következtetést, hogy a hivatali nyelvi okiratok általában nem közérthetőek, és ez nehezíti az ügymenetet az ügyfélnek és a hivatalnak egyaránt.

Értelemszerű, hogy a szaknyelv külső kommunikációt szolgáló rétegének, tehát a szakember és az (általában laikus) ügyfél közötti kommunikációra alkalmazott rétegnek kell a legjobban megfelelnie a közérthetőség követelményének. Ez a réteg épül be legjobban az anyanyelvi identitást meghatározó elemekbe. Ha egy szaknyelvi regiszter, annak egy változata a laikusok számára nem közérthető, akkor az nem lesz meghatározó része az anyanyelvi identitásuknak. Ha tehát a hivatali nyelv a célközönség, azaz az ügyfelek számára semelyik változatában sem közérthető, akkor ez a regiszter egyre inkább marginalizálódik, egyre kevésbé tekinti a laikus anyanyelvi beszélőközösség a saját anyanyelve meghatározó részének.

Az esettanulmány

A következő elemzésben példaként felmutatok egy olyan hivatali nyelvi szövegtípust, amelyik gyakori, a címzettje az (általában laikus) ügyfél. Ez egy esettanulmány, mélyfúrás, amely nem kíván általánosítani, viszont tipikus jelenségcsoportot fog felmutatni. A szöveget a magyar közigazgatás egyik leglényegesebb, országos hatáskörű hatóságának, a Nemzeti Adó- és Vámhivatalnak az iratmintáiból választottuk ki.²

A hatósági működés, döntéshozatal egyik legalapvetőbb szövegtípusának, a végzésnek az egyik iratmintáját választottuk az esettanulmányunk alapjának. A végzés egy folyamatban lévő hatósági üggyel kapcsolatos döntésekről szól. *Az adóigazgatási rendtartásról szóló 2017. évi CLI. törvény (Air.) 72. §-a* így definiálja a határozat és a végzés szövegtípusának célját és tartalmi követelményét:

2 A Magyarságkutató Intézet Nyelvtervezési Kutatóközpontja és a NAV együttműködésében zajló, *Közérthetően a hivatalban* című képzés háttér munkája során számos iratmintát dolgoztunk fel, ezért megalapozottan tudunk választani esettanulmányra alkalmas iratmintát.

„Az adóhatóság az adóügy érdemében határozattal, az eljárás során eldöntendő egyéb kérdésben végzéssel dönt.”

A hatósági döntéseket tartalmazó szövegtípusok (a határozat és a végzés) kötelező szövegelemei az alábbiak:

- az eljáró hatóságot, az ügyet és a címzettet azonosító szakasz (fejrész),
- a döntést, az igénybe vehető jogorvoslatot, az esetlegesen felmerülő eljárási költségeket tartalmazó szakasz (rendelkező rész),
- az ügyet leíró, a tényállást rögzítő, valamint a döntés részleteit, azok bizonyítását, jogalapjának bemutatását tartalmazó rész (indokolás),
- a levelet lezáró szakasz (a döntés helye, ideje, a hatáskört gyakorló felelős vezető, a döntés kiadmányozója).³

Az elemzésünk tárgyául kiválasztott végzés egy általános ügyről szól: egy hibás vagy hiányos bevallás miatti bírság befizetésére szólít fel ez az iratminta. Tehát ez egy olyan dokumentumsablon, amelyik már előre el van készítve, az ügyintéző rendelkezésére áll, és használatakor csak az aktuális ügy adataival kell kiegészítenie, viszont az iratminta előre elkészített részletein érdemi módosítást nem hajthat végre a hivatalnok.

Elemzésünk célja, hogy megvizsgáljuk, mennyire tesz eleget a közérthetőség követelményeinek az esettanulmány céljára kiválasztott iratminta. Ehhez azonban mindenképp meg kell határoznunk, mit értünk közérthetőségen.

---

³ Ezekről a szövegelemekről részletesen szól az Air. 73. §-a.

A közérthetőség meghatározása, elemzési szempontjai

A közérthetőségen formailag azt értjük, hogy a szöveg feladója, tárgya, lényege és részei már első kézbevételekor, rövid áttekintés után (és nem részletes, alapos végigolvasás után) kiderülnek az átlagos intelligenciájú, megfelelő szövegértési képességű és jogi-közigazgatási szakismeretekkel nem rendelkező, együttműködni kívánó ügyfélnek (a továbbiakban tipikus ügyfélnek nevezzük). A közérthetőség tartalmi követelménye, hogy a tipikus ügyfélnek a szöveg minden eleme érthető, azonosítható legyen, tehát a szakmai tartalom a köznyelvhez közelítő formában legyen átadva, a szükséges magyarázatokat pedig meg lehessen találni a szövegben.

A közérthetőség nyelvi követelményeit a fenti meghatározásnak megfelelően formai, tartalmi és szövegtani csoportokba rendezem.

A közérthetőség formai szempontjai a következők:

- a szerkezeti elemek elkülönítése és azonosíthatósága, áttekinthetősége,
- alcímek,
- a felsorolások vizuális kifejezése.

A tartalmi, szövegtani szempontok közül az alábbi tényezőket emeltem ki az elemzés során:

- a feladót és a szövegalkotói szándékot azonosító elemek,
- logikai sorrend,
- az utalóelemek, a névelőhasználat, az alkalmi tulajdonnevesítés és az egyeztetés,
- a mondatok tagolása, szerkezeti sorrendje,
- a passzív szerkezetek,
- a szakkifejezések,
- a körülírások, terjedelemnövelő, analitikus szerkezetek.

Fejrész

Jogszába és belső, hivatali szabályok szabják meg, hogy milyen adatoknak kell lenniük a fejrészben. Ez a szövegrész kiemelkedően fontos a közérthetőség szempontjából, mert ha jól van megszerkesztve, akkor az olvasó első kézbevételekor, első áttekintéskor képes azonosítani a hatóságot, az ügy tárgyát, majd utána azt is megtudhatja, hogy ha a hatósághoz kell fordulnia, akkor kit keresen és mire hivatkozzon.

Az olvasó a szöveg tetején, bal felső és középső részén lévő szövegrészleteket látja meg először, tehát az olvasónak legfontosabb információkat oda kell helyezni. A címzett egy hivatalos levél kézbevételekor elsőként arra kíváncsi, hogy honnan érkezett és mi a tárgya a levélnek, hisz a befogadás első lépése az azonosítás. Az esettanulmányunk alapjául szolgáló szövegben a feladót könnyű azonosítani, mert az oldal fejlécében (élőfejében) jól látható a hivatal neve, szervezeti egysége.

Az ezután következő adattartalom viszont a hivatal számára fontos információkat keveri a címzett számára lényeges adatokkal. Hisz első helyen, a bal felső sarokban található az olvasó az iktatószámmal (tudomásom szerint itt helyezkedik el a konkrét ügy számára generált vonalkód is, amelyet később nyomtatnak rá, helyeznek el a levélre). Ám ez az információ csak azután releváns a címzettnek, miután már megtudta, hogy miről szól a levél. Ez azonban csak jóval később derül ki: tehát az iktatószám ezen a kiemelt helyen az olvasónak irreleváns.

Ha ezek után a tekintet átsiklik a szöveg jobb oldalára, akkor megtudhatjuk az ügyintéző adatait. A tárgyat még mindig nem tudjuk, de azt már igen, hogy mi az iktatószám, és ki az ügyintéző. Ráadásul még itt van az ügyszám is és az ügyfél saját adószáma vagy adóazonosító jele. Az önmagában is problémás, ha az ügy azonosítására két vagy három számsort, karaktersort alkalmaznak (mint ebben az esetben: iktatószám, ügyszám, adószám/adóazonosító jel), hisz ha tényleg a hivatalhoz kell fordulnia a címzettnek, akkor nem tudhatja, hogy melyik számra hivatkozzon. Csak az egyikre vagy mindháromra? Az egyértelműség és áttekinthetőség kritériumának ez az adattartalom nem felel meg.

Újabb kérdést vet fel, hogy mit keres az ügyszám és a tárgy rovat között az adózó ügyfél adószáma vagy adóazonosító jele, miközben az ügyfél adatai alább, más helyen vannak csoportosítva. Az ügyfél érdekét az szolgálná, ha az ő logikájának megfelelő sorrendben és csoportban szerepelnének a dokumentumban az alapadatok.

A tartalom, a tárgy azonosításához kevés támpontot kapunk. Az olvasónak végig kell néznie, el kell olvasnia az iktatószámot, az ügyintéző nevét és telefonszámát, az ügyszámot, az adószámot vagy adóazonosító jelet, és csak ezután jut el a tárgymegjelölésig. Formailag, tördeléssel, grafikai kiemeléssel nincs nyomatékosítva a tárgy, a tekintet könnyen átfut rajta. Tehát a tárgymegjelölésnek ez a formája és sorrendje nem segíti a téma azonosítását, nem támogatja a közérthetőségnek ezt az alapvető kritériumát.

Az eddig felsorolt adatokon túl a fejrészében szerepel még a címzett neve és címe, viszont – ahogy azt fentebb már említettem – az adóazonosító jele vagy adószáma nem itt van.

Az adatok sorrendjéből, elhelyezéséből, kiemelésének hiányából arra következtethetünk, hogy ennek a levélnek a megtervezésekor nem az adózó ügyfél, tehát a tényleges címzett érdekeit, elvárásait vették figyelembe, hanem a hivatalét. Egyszerűbben fogalmazva: ennek a levélnek a címzettje valójában nem az adózó ügyfél, hanem maga a hivatal.

A továbbiakban ezt a megállapításomat akár hipotézisként is kezelhetem, hisz minden szövegelemnél lényeges ez a kritérium, és kiderül majd az elemzésből, hogy a szöveg megoldásai milyen viszonyban vannak ezzel a hipotézissel.

A fejrész javasolt elrendezése

A címzett érdekeit az szolgálná, ha a szöveg fejrészében a feladó megjelölése megmaradna a jelenlegi megoldásnál, esetleg ide (a levél fejlécébe, a hivatal megnevezése alá lehetne csoportosítani az ügyintéző adatait is). Ám a levél első sorába, akár középre rendezve, vastagítva, nagyobb betűmérettel vagy más grafikai elemekkel kiemelve jelenne meg a tárgy megjelölése. Az összes többi adat (iktatószám, ügyszám) pedig csak ezután következne. A címzett azonosí-

tására szolgáló adatok pedig más helyre pozícionálva jelennének meg. És ide kellene gyűjteni az adózó ügyfél, a címzett összes adatát.

Nagyban megkönnyítené a szöveg további részeinek az értelmezését, ha a fejrészben egyszer már leírt információk későbbi előfordulásainál már nem ismételnék meg minden alkalommal az összes azonosító adatot. Elég csak egyszer, a fejlécben részletezni ezeket, a továbbiakban pedig csak általánosan, akár alkalmi tulajdonnevesítéssel (pl. *Adózó, Hivatal*) hivatkozunk rájuk. A jelenlegi megoldás szerint viszont a szöveg további részeiben az ügyre vagy a címzetre, az adózó ügyfélre való hivatkozásnál mindig megismétlik az összes azonosító adatot. Ezt pedig jellemzően közbevetéssel, a mondat szerkezeti és befogadási sorrendjének megszakításával, az összetartozó elemek szétválasztásával teszik. Ez a megoldás nehezíti a mondatok áttekinthetőségét, befogadhatóságát, tehát nem szolgálja a közérthetőséget.

Rendelkező rész

A végzés következő szakasza a rendelkező rész, amely a hatóság döntésének, a vele kapcsolatos jogorvoslati lehetőségeknek, valamint az eljárással kapcsolatban felmerült díjaknak az ismertetését tartalmazza. A szöveg részeinek követhetőségét zavarja, hogy ennek a szakasznak nincs címe, de a következő szakasznak, az indokolásnak van, ráadásul ott a *rendelkező rész* kifejezéssel visszautalnak a szöveg előzményére. Az olvasó számára ez zavart okozhat, hisz csak a tartalom és a jogszabály⁴ alapján tudja kikövetkeztetni, hogy melyik a rendelkező rész.

---

4 Az adóigazgatási rendtartásról szóló 2017. évi CLI. törvény (Air.)

A rendelkező rész témasorrendje a következő:

1. azonosítják az adózót (névvel, adószámmal vagy adóazonosító jellel és címmel), az ügyet (megnevezéssel és iktatószámmal), és megnevezik a szövegtípust (végzés),
2. megnevezik a fizetendő díjat, azt, hogy miért kell azt fizetni és mennyi az összege,
3. megnevezik a fizetési határidőt (utalnak arra, hogy a végzés véglegessé válásától számított 15 napon belül kell befizetni), valamint azt, hogy melyik számlára kell befizetni az összeget,
4. a fizetési késedelem miatti pótlék,
5. a fizetési kötelezettség elmulasztása miatti végrehajtásról szóló tájékoztató,
6. a véglegessé válás meghatározása,
7. a jogorvoslat lehetőségéről, módjáról és illetékéről való tájékoztató,
8. a befizetés technikai lebonyolításának módjai pénzforgalmi számla nyitására kötelezett és arra nem kötelezett adózó esetén, valamint a számlanyitási kötelezettségtől független befizetési módról való tájékoztatás,
9. a nem természetes személyek befizetési lehetőségeiről szóló tájékoztatás.

A rendelkező rész 1. tematikus egységében ugyanazok az adatok szerepelnek, mint a szöveg fejrészében: megismétlik az adózó nevét és összes adatát, továbbá a tárgy rovatban szereplő végzés kifejezést is. Ezek az adatok itt redundánsak, egyszerűsíteni lehetne: például nem kellene megismételni megint mindent, elég lenne csak visszautalni az *Adózó* alkalmilag tulajdonnevesített (vagy akár egyszerű köznévi formában használt) kifejezéssel az ügyfélre. A többi adat is ismétlődik, ez felesleges.

A 3. és a 6. tematikus egység szorosan összetartozik, ráadásul értelmezhetetlen a 3. tematikus egység lényege (meddig lehet jogszerűen befizetni) a 6. nélkül (mikortól kell számolni a befizetési határidőt, és pontosan meddig tart). A 3. tematikus egység így szerepel a szövegben: „Befizetését a végzés véglegessé válásától számított 15 napon belül a ..... számlára kell teljesítenie.” Tehát a befizetési határidőt kizárólag akkor lehet kiszámolni, ha tudjuk, hogy mikor

válik véglegessé a végzés. Ezt viszont csak két bekezdéssel és sok információval később tudjuk meg: „A végzés – fellebbezés hiányában – a kézbesítéstől számított 15 nap elteltével válik véglegessé.” A fizetési határidő tehát a következő: a végpontja a kézbesítéstől számított 15 + 15, azaz a kézbesítést követő 30. nap. Ám mire ezt megtudhatja az olvasó, addig részletes tájékoztatást kap arról, hogy mi történik, ha késedelembe esik vagy egyáltalán nem fizet. Tehát a hatóság még a jogszerű fizetési határidő megismerési lehetősége előtt (sőt a határidő ismertetése közben) a jogszerűtlen adózói magatartás következményeire hívja fel a figyelmet. Ez a témasorrend amellet, hogy nehezíti az egyik legfontosabb témaelem (a határidő) pontos értelmezésének lehetőségét, még olyan konnotatív jelentéstartalmat is hordoz, hogy a hatóság kifejezetten számít arra, hogy az adózó késni fog vagy nem fog fizetni. Ez rontja a közérthetőséget, az együttműködést és a bizalmat, és elbizonytalanítja az ügyfelet.

Továbbá érdemes megjegyezni, hogy kizárólag akkor van jelentősége a véglegessé válásnak, ha valaki jogorvoslatot kívánna igénybe venni, tehát ha fellebbezni szeretne. Ha ezzel a jogával nem kíván élni az adózó, tehát az ügy optimálisan lezajlik, akkor a végzés kézbesítése után 30 napon belül bármikor jogszerűen fizethet. Mivel a hivatal ezt a lehetőséget nem említi, a konnotáció azt sugalmazza, hogy erre még csak nem is számítanak. Sőt, az is kiderül ebből a témasorrendből és határidő-ismertetésből, hogy a hivatal az optimális ügymenetet nem vázolta fel, nem modellezte magának a szöveg megalkotása előtt.

Viszont az kifejezetten jó, hogy a véglegessé válást ebben a dokumentumban közérthetően magyarázzák meg (a *kézbesítéstől* számított 15 nap eltelté, tehát a 16. nap). Van olyan dokumentum, amelyik hasonló határidőkről tájékoztat, és a *kézbesítés* helyett a *közlés* kifejezést használja. Ez azért nehezíti a közérthetőséget, mert mást jelent a köznyelvben és mást a pénzügyi jogban. A köznyelvben a *közlés*, tehát a *hivatal közlése* kifejezés dátumhoz kötött fogalom, és a laikus olvasó általában a levélben szereplő dátumot érti rajta. Márpedig jogi értelemben nem ez a *közlés*. A végzés záró részében a döntéshozatal dátuma szerepel, ami sokkal korábbi van, mint a jogi értelemben vett *közlés*. A *közlés* ugyanis az az időpont, amikor a címzett hitelt érdemlően megkapta a levelet. Azt csak mellékesen jegyzem meg, hogy ennek számos esete létezik, a legoptimálisabb, amikor a címzetthez kézbesítik, és a címzett át is vette a küldeményt, amit a

postaszolgálat dokumentál. Ennek a részleteiről az Air. 36. alcímének (*Az adóhatósági irat közlése*) 76–81. §-a rendelkezik. Hangsúlyozom, hogy a jelenleg elemzett végzés jó megoldást választott, amikor a jogszabályban szereplő *közlés* (Air. 36. alcím) helyett az egyszerű, közérthető, a lényeget jól lefedő *kézbesítést* választotta.

Az is kifejezetten zavarja a közérthetőséget – ha a jelenlegihez hasonlóan – a fizetési módok felsorolásánál a mindenféle ügyféltípusra vonatkozó módokat egyszerre közlik. Ugyanis van természetes és nem természetes személy, vannak a természetes személyek között pénzforgalmi számla működtetésére kötelezett és arra nem kötelezett személyek. Ezeknek az ügyféltípusoknak részben vagy egészben eltérnek a fizetési lehetőségei. Ráadásul itt többféle fizetési módot sorolnak fel ügyféltípusonként, és ezeket nem felsorolásszerűen (egymás alá rendezve, szimbólumokkal elválasztva) teszik, hanem összetett mondatba szerkesztve. Ez így áttekinthetetlen, zavaros, és minden ügyféltípusnak tartalmaz irreleváns információkat, tehát az iratminta erősen redundáns. A közérthetőséget jelentősen javítja, ha egy ilyen végzésben csak a címzett ügyfél típusának megfelelő fizetési módok szerepelnek, és azokat felsorolásszerűen tördelik.

Javasolt témasorrend:

1. a fizetendő díj jogcíme és összege,
2. a fizetési határidő,
3. a fizetés módja (felsorolásszerűen formázva, az ügyféltípusokat egymástól jól elkülönítve),
4. jogorvoslat lehetősége,
5. figyelmeztetés a késedelmes fizetés és a fizetés elmulasztásának jogkövetkezményeire.

Indokolás

Az indokolás első bekezdése rögzíti a tényállást, vagyis leírja, hogy milyen jog sértést tapasztalt a hatóság, és milyen intézkedést tett. A tényállást rögzítő bekezdés két mondatának értelmezését két tényező nehezíti: a mondatokba be-

szerkesztették a jogszabályi hivatkozásokat, amelyek megszakítják a témaszálát, ráadásul itt nem tesznek hozzá a mondathoz lényeges információt. Nem várható el, hogy az olvasó (különösen, ha laikus magánszemély) a hivatkozás alapján fejből ismerje annak konkrét tartalmát. Az sem valószínűsíthető, hogy a tipikus ügyfél egy hatósági hivatalos irat olvasásakor jogszabályi helyeket keressen. Ha meg is teszi, és megtalálja a hivatkozást, akkor egy jellemzően nehezen olvasható, jogi szaknyelven megírt szöveget talál, hisz a jogszabályok szövege is távol esik a köznyelvtől, mivel (jogi) szaknyelven íródnak.

A szövegben sok jogszabályi hivatkozást találunk, és egyetlen magyarázatot, interpretációt sem olvashatunk. A jogszabályi hivatkozásokat nyilvánvalóan nem lehet mellőzni, hanem azokat külön mondatban vagy külön bekezdésben, esetleg lábjegyzetben célszerű közölni, ráadásul kifejezetten hasznos lenne a jogszabály tartalmának rövid, kulcsszavas összefoglalása, hogy a laikus ügyfél számára világos legyen, miért szerepel a szövegben a hivatkozás, és mit támaszt alá.

A tényállás a jelenlegi formájában nem konkrét, mert az iratmintában ki kell tölteni az ügyre vonatkozó pontos adatokat, valamint alá kell húzni a mondatokban a konkrét ügyre vonatkozó részleteket. Erről lábjegyzet tájékoztat. („A megfelelő szöveg aláhúzendő.”)

„A Nemzeti Adó- és Vámhivatal ..... Adó- és Vámigazgatósága ..... Osztály ..... a ..... számú határozatában a rendelkező részben szereplő adózót az adózás rendjéről szóló 2017. évi CL. törvény (a továbbiakban: Art.) 226. § (2)-(3) bekezdése alapján mulasztási bírság megfizetésére kötelezte az Art. 113. § (1)-(2) és (5) bekezdése szerinti kötelezettség elmulasztása, hibásan, valótlan adattartalommal vagy hiányosan történő teljesítése miatt. A bírságkötelezettséggel összefüggésben az állami adó- és vámhatóság az Art. 240. §, 241. § (1)-(2) bekezdése alapján a ..... iktatószámú jegyzőkönyvben a fuvarozott terméket részben lefoglalta/lefoglalta.”

A bekezdés elején álló mondat úgy rögzíti a tényállást, hogy a mondat elején szereplő alany (a hivatal megnevezése) után következnek a döntés körülmé-

nyeit leíró bővítmények (a tárgyi és a határozói szerkezet, amelyben körülírja az adózót és a döntés alapjául szolgáló jogszabályt), majd jön az állítmányi szerkezet, és ezután még egy hosszadalmas jogszabályi hivatkozás szerepel. Ez a mondat ebben a formában nehezen olvasható, mert az összetartozó részek szét vannak választva. Első olvasáskor a konkrétumokat keressük: ki kit milyen büntetéssel sújtott, és miért. Ezt a sorrendet viszont megzavarja, hogy egy mondaton belül nyújtja a bizonyítékokat is a szövegalkotó: pontosan milyen számú határozatról van szó (pedig ennek a szövegnek az elején, a fejrészben már olvasható), milyen jogszabály alapján kötelezi mulasztási bírság megfizetésére, majd újabb jogszabályi hivatkozás után szerepel, hogy miért.

Jól megfigyelhető a bekezdés második mondatában, hogy a leglényegesebb állítást tartalmazó tartalmi elem, „a fuvarozott terméket lefoglalta”, a mondat legvégén található. Megelőzi a jogszabályi hivatkozás – megszakítva a mondat tartalmi szálát – és az alany, a mondat kezdőpontján pedig az előző mondatra utaló visszautaló kohéziós szerepű szerkezet áll.

A tényállást könnyebben lehetne értelmezni, ha közelebb állna a köznyelvi fogalmazáshoz és mondatszerkesztéshez: a pontos körülményeket, tényeket rögzítené, és nem keverné a leíró célú mondatot az intézkedés jogszabályi indoklásával. A dokumentumot kibocsájtó hivatal szempontjából ez a megfogalmazásmód ugyan ökonomikus, de teljesen mellőzi az olvasói elvárást, hogy minél gyorsabban és könnyebben megtalálja a hivatal döntését és a rá vonatkozó kötelezettségeket. Ha pedig a döntés jogszabályi hátterére kíváncsi, akkor azt is könnyen megtalálja. A jelenlegi formájában egyik elvárást sem teljesíti a szöveg.

A továbbiakban a szállítási és a tárolási költség részletezése következik, jól elválasztva, kiemelve. Ezután pedig a döntés egyes részleteit alátámasztó jogszabályok felsorolása következik, azonban ezeket a jogszabályi helyeket nem rendezzi, nem csoportosítja a szöveg alkotója, hanem teljes mondatokba foglalja őket, ezért ha valaki valamelyik döntéselem jogi hátterére kíváncsi, végig kell olvasnia az egész szöveget, ami az amúgy is nehezen olvasható hivatalos irat befogadását tovább nehezíti.

Konklúzió

Mivel az esettanulmány ebben a dolgozatban valóban csak illusztrációs céllal született, ezért következtetésem az esettanulmányból és az elméleti alapvetésekből vezethető le. Ha egy regiszter vagy annak egy eleme a célközönsége számára nem közérthető, akkor azt éppen a célközönsége nem vagy pontatlanul fogja használni, tehát ezzel nyelvi és kommunikációs szakadékot hozunk létre. Ráadásul a közérthetőség hiánya miatt sztereotip vélemények alakulhatnak ki a beszélők körében a nyelvváltozatról és az általa meghatározott társadalmi identitásairól. A magyar hivatali nyelvről közismerten erős negatív sztereotípiák élnek: például szándékosan túlbonyolítják; azért olyan bonyolult a magyar hivatalos nyelv, mert így biztosítják maguknak a jogászok és az ügyvédek, hogy legyen munkájuk; a laikus ügyfelek érdekérvényesítő képességét a hatóságok és hivatalok a nem közérthető nyelvhasználattal is rontani akarják. A közönség számára nehezen érthető hivatali nyelv megmarad a jogi-közigazgatási szektort művelők használatában, és kimarad belőle a nagyközönség, így nem is lesz meghatározó része ez a változat a nyelvi identitásunknak. Egyszerűbben fogalmazva: ha érthetetlen a magyar hivatali nyelv, akkor a laikusnak olyan, mintha nem is magyarul lenne. Ez pedig alapvetően torzítja az egyén kollektív, társadalmi, ügyféli identitását.

Az elemzés és a NAV-nál zajló *Közérthetően a hivatalban* című tréning-sorozatunk eredményeképpen valószínűsíthetjük, hogy közérthetőséget leginkább az alábbi tényezők zavarják:

- áttekinthetetlen szerkezet,⁵
- a felesleges és magyarázat nélküli terminológiahasználat,⁶
- az összetartozó részek szétválasztása a mondat szerkezetekben,⁷

5 Lásd az esettanulmány *Fejrész* című fejezetének vonatkozó részét.

6 Lásd az esettanulmány *Rendelkező rész* című fejezetének vonatkozó részét.

7 Lásd az esettanulmány *Indokolás* című fejezetének vonatkozó részét.

- a logikátlan szerkezetek,⁸
- a háttérben álló adattartalmakra, forrásokra, jogszabályokra való hivatkozás olyan módon, hogy az megakasztja a mondat, a szövegrész értelmezését,⁹
- a funkciótlan bőbeszédűség,¹⁰
- a funkciótlan, logikátlan, személytelen mondat szerkesztés.

A hivatali nyelven megfogalmazott okiratok a jogszabályok és a józan logika alapján a címzett ügyfélnek szólnak. A gyakorlati tapasztalatunk alapján viszont megállapíthatjuk, hogy inkább a lehetséges jogorvoslati fokozat vagy a bíróság a potenciális címzett. A tipikus ügyfél (a tényleges címzett) nyelvi elvárásai pedig nincsenek figyelembe véve. A laikus nagyközönség viszont nem ismeri a jogot, nincs jogi és közigazgatási műveltsége és gyakorlata, nem érti, és a kialakult sztereotípiák alapján gyakran nem is akarja megérteni az okiratokat. A nem közérthető hivatali nyelvváltozat tehát a laikus nagyközönség nyelvi identitását meghatározó regiszterek, nyelvváltozatok csoportjában háttérbe szorul, nem játszik meghatározó szerepet. Ennél is fontosabb viszont, hogy az egyén speciális jogi-közigazgatási és szaknyelvi ismeretek nélkül nem tud azonosulni a hivatali ügyfél szerepével, ez nem lesz a társadalmi identitásának a része. Viszont az a helyzet ellentmondása, hogy ennek ellenére minden állampolgárnak, személynek kötelezően be kell töltenie a hivatali ügyfél szerepkörét. A kialakult kommunikációs akadály és identitászavar miatt viszont a szerepet leíró szabályoknak gyakran csak nehezen tud eleget tenni a laikus magánszemély.

Mellesleg hozzátésem, hogy ez a helyzet nem új, és nem is speciálisan magyar jelenség. Irodalmi utalások is vannak arra, hogy a hivatali nyelv a laikus célközönség számára nehezen érthető: talán a legismertebb ezek közül Móra Ferenc *Mihály folyamatba tétele* című novellája (1981, 78–90.). A jelenség általános természetét mutatja, hogy a hivatali nyelv közérthetőségének a hiánya miatt alkották meg az Egyesült Államokban a *Plain Language*, az Egyesült Ki-

8 Lásd különösen az esettanulmány *Fejlesztés és Rendelkező rész* vonatkozó részeit.

9 Lásd az esettanulmány *Indokolás* című fejezetének vonatkozó részét.

10 Lásd az esettanulmány *Rendelkező rész* című fejezetének vonatkozó részét.

ráltságban, majd később az Európai Unióban a *Clear Writing* mozgalmat.¹¹

A hivatali nyelv közérthetőségének hiánya és ennek következményei senki-
nek sem jók, mert az a kép alakul ki, hogy a köznyelv alkalmatlan hivatalos ügyek
interpretálására, kommunikálására, ehhez egy teljesen más nyelvváltozatot kell
elsajátítani. Pedig a hivatali szaknyelv közérthető használata megvalósítható
volna. Ha mégsem tesszük, akkor ez a helyzet rontja a köznyelv versenyképese-
ségét, és torzul az anyanyelvünkhöz fűződő attitűdünk.

Az általánosítható kép kirajzolásához nagyobb lélegzetű, többféle hivata-
li nyelvi szövegtípust elemző tanulmányokra van szükség. Ezzel az esettanul-
mánnyal előkészítünk egy nagyobb szövegtörzsetre kiterjedő, általános kö-
vetkeztetések levonására alkalmas tanulmányt, kijelöltük a közérthetőségi
elemzési szempontok leglényegesebb elemeit, és megindokoltuk a közérthető-
ség szükségességét.

---

11 Ezeknek az összefoglalásához lásd: Plain Language Action and Information Network (2011. May). Federal Plain Language Guidelines. <https://www.plainlanguage.gov/guidelines/>; (a letöltés időpontja: 2023. július 24.) és European Commission, Directorate-General for Translation (2021). 24 Clear Writing tips. https://commission.europa.eu/system/files/2021-10/cw_tips_all-languages-booklet_web.pdf; (a letöltés időpontja: 2023. július 24.)

IRODALOMJEGYZÉK

- Bódi 2020.** Bódi Zoltán: Digitális identitás – nyelvi identitás – digitális kommunikációs környezet. *Információs Társadalom*, 20. (2020) 3. sz. 7–26. <https://doi.org/10.22503%2Finftars.XX.2020.3.1>
- Bódi 2021.** Bódi Zoltán: Nyelvi identitásunk a virtuális térben. In: Vizi László Tamás – Horváth-Lugossy Gábor (szerk.): *A Magyarorsággkutató Intézet évkönyve 2020*. Magyarorsággkutató Intézet, Budapest, 2021. 71–88. <https://doi.org/10.53644%2FMKIE.2020.71>
- Dobos 2018.** Dobos Csilla: A magyar jogi szaknyelv. Kerekasztal. In: Bódi Zoltán – Sz. Hegedűs Rita – Szöllősy-Sebestyén András (szerk.): *Magyar szaknyelvek a Kárpát-medencében. A MANYE és a Magyar Nyelvstratégiai Intézet által 2017. január 17–19-én rendezett nemzetközi magyar szaknyelvi konferencián elhangzott előadások kötete*. Tinta Könyvkiadó, Magyar Nyelvstratégiai Intézet, Magyar Alkalmazott Nyelvészek és Nyelvtanárok Egyesülete, Budapest, 2018. 60–63.
- Greenfield 2009.** Greenfield, Susan: *Identitás a XXI. században*. HVG Kiadó, Budapest, 2009.
- Kiss 2017.** Kiss Jenő: Identitás és anyanyelv a magyarság történetében. *Magyar Tudomány*, 180. (2017), 805–809. http://epa.oszk.hu/00600/00691/00166/pdf/EPA00691_mtud_2017_07_805-809.pdf (a letöltés időpontja: 2023. július 19.)
- Koller 2006.** Koller Boglárka: *Nemzet, identitás és politika Európában*. L'Harmattan Kiadó – Zsigmond Király Főiskola, 2006.
- Kurtán 2018.** Kurtán Zsuzsa: A szakmai nyelvhasználat: oktatás, kutatás és nyelvi tervezés. In: Bódi Zoltán – Sz. Hegedűs Rita – Szöllősy-Sebestyén András (szerk.): *Magyar szaknyelvek a Kárpát-medencében. A MANYE és a Magyar Nyelvstratégiai Intézet által 2017. január 17–19-én rendezett nemzetközi magyar szaknyelvi konferencián elhangzott előadások kötete*. Tinta Könyvkiadó, Magyar Nyelvstratégiai Intézet, Magyar Alkalmazott Nyelvészek és Nyelvtanárok Egyesülete, Budapest, 2018. 107–116.
- Móra 1981.** Móra Ferenc: Mihály folyamatba tétele. In: Sulyok Magda (szerk.): *Móra Ferenc: Az ember feje nem füge*. Móra Ferenc válogatott művei az ifjúságnak. Móra Ferenc Ifjúsági Könyvkiadó, Budapest, 1981. 78–90.

- Pataki 1987.** Pataki Ferenc: *Identitás, személyiség, társadalom. Az identitás-elmélet vitatott kérdései. Akadémiai székfoglaló. 1986. február 13.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987.
- Smith 1991.** Smith, Anthony D.: *National Identity.* Penguin Books, London, 1991.
- Tajfel 1981.** Tajfel, Henri: *Human Groups and Social Categories. Studies in Social Psychology.* Cambridge University Press, Cambridge, 1981.

